

Міністерство освіти і науки України

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ШВЕЦЬ НАТАЛІЯ ВІТАЛІЇВНА

УДК 81'373.222'37 [811.111+ 811.133.1+811.161.2]

МОТИВАЦІЙНА ОСНОВА ІХТІОНІМІВ
В АНГЛІЙСЬКІЙ, ФРАНЦУЗЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник доктор філологічних наук, професор
Корольова Алла Валер'янівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
кафедра загального мовознавства і германістики,
завідувач кафедри

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Іваницька Наталія Борисівна,
Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного
торговельно-економічного університету,
кафедра сучасних європейських мов,
завідувач кафедри

кандидат філологічних наук
Государська Ольга Вадимівна,
Київський національний лінгвістичний університет,
кафедра германської і фіно-угорської філології,
докторант кафедри

Захист відбудеться “29” червня 2016 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.26 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9

Автореферат розісланий “27” травня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. С. Толчєєва

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертація присвячена вивченню мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах у когнітивно-ономасіологічному та семасіологічному аспектах. У роботі здійснено реконструкцію первісного значення ключових лексем на позначення риб, виявлено спільне і відмінне у внутрішній і зовнішній мотивації іхтіонімів у зіставляваних мовах, розкрито механізм перенесення іхтіонімів на предмети інших лексичних сфер, скласифіковано фразеологізми з компонентами-іхтіонімами у групи на основі національно-культурної маркованості.

Сучасний етап розвитку мовознавства характеризується новими підходами до аналізу механізмів і способів відображення явищ навколишньої дійсності в мовах, з-поміж яких найбільш перспективними визнані *когнітивно-семантичний* (М. Болдирєв, С. Жаботинська, С. Нікітін, О. Рахіліна, А. Ченкі, J. Aitchison, A. Barcelona, V. Evans, M. Johnson, G. Lakoff, B. Rudzka-Ostyn) та *когнітивно-ономасіологічний* (О. Кубрякова, О. Селіванова, А. Blank, J. Grzega, P. Koch, P. Štekauer). Останній підхід зорієнтований на розгляд мови як ментально-репрезентаційної системи, яка відображає у формі знаків те, що перебуває поза її межами, а також на реконструкцію когнітивного підґрунтя засобів цього відображення (О. Березович, С. Бурлак, А. Корольова, В. Манакін, М. Рут, С. Старостін, Т. Толчєєва, А. Fox, E. Sweetser).

Трансформація результатів пізнання позамовної дійсності в мовний формат відбувається у процесі номінативної діяльності людини, насамперед, найменуванню підлягають ті предмети та явища або їх характеристики, що є культурно значимими для носіїв конкретної мови (Н. Арутюнова, В. Жайворонок, К. Мізін, В. Телія, О. Тищенко, С. Толстая, J. Bartmiński, N. Norrick, P. Plas, A. Wierzbicka). Оскільки люди тривалий час жили у тісному зв'язку з тваринним світом, вважаючи себе його частиною, то цей факт, безумовно, найбільшою мірою вплинув на процеси номінації як самої людини, так і на найменування тварин, яким, з одного боку, приписували її якості, а з іншого, – проводили аналогії зі сферою життя людей (І. Валуєва, І. Голубовська, Н. Коч, О. Трубочов, Д. Ужченко, M. Contini, J.-P. Dalbera, A. Goatly, S. Martsa, H. Nesi).

З-поміж назв представників тваринного світу на особливу увагу заслуговують іхтіоніми (найменування риб) – один із найдавніших шарів лексичних фондів мов, що, маючи тривалу історію свого формування і вивчення, відображає особливості механізмів найменувань іхтіонімів, які вже неодноразово розглядали як в одній мові (з погляду *етимології* – в англійській (W. Sayers), французькій (P. Barbier), російській (М. Голєв, К. Березовська); *етнолінгвістики* – в англійській (A. Guigné), російській (І. Козубенко), білоруській (С. Мілач); *діалектології* – в англійській (В. Коваленко), українській (А. Берлізов), російській (О. Куйдіна, К. Березовська); *словотвірної деривації* – в українській (А. Берлізов), узбецькій (З. Мірхаліков); *когнітивної ономасіології* – у німецькій (С. Стройкова); *термінології* – у російській (О. Герд)), так і у зіставленні (з позицій *ономасіології* – в англійській та російській мовах (І. Гусєва); *аксіології* – у російській, англійській та німецькій мовах (О. Лизлов); *етимології* та *деривації* – у слов'янських мовах (В. Усачова, В. Коломієць); *лінгвокультурології* – у балто-слов'янських мовах (Р. Дайнюс)).

Накопичений досвід у сфері номінації іхтіонімів став надійною науковою базою для реконструкції внутрішньої і зовнішньої мотиваційної основи цих найменувань як у плані первинного, так і вторинного знакопозначення, а також для розкриття фразеотворчого їхнього потенціалу в різних мовах.

Актуальність теми дисертації зумовлена її спрямуванням на дослідження когнітивних процесів номінації та необхідністю розробки нової процедури реконструкції первісного мотиву найменувань, пов'язаної з поворотом ономазіології у когнітивну площину, що сприятиме розкриттю лінгвоментальних механізмів актів номінації. Поєднання порівняльно-історичного і зіставно-типологічного підходів до реконструкції мотиваційної основи найменувань риб дасть змогу пояснити загальні закономірності у їх внутрішній і зовнішній формах, а також відмінності, актуалізовані національно-культурними і символічними традиціями носіїв англійської, французької та української мов.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом “Дослідження проблем гуманітарних наук”. Дисертаційна робота є складовою наукової теми кафедри філософії мови, порівняльного мовознавства та перекладу НПУ імені М. П. Драгоманова “Лінгвофілософські параметри дослідження мовних одиниць в контексті міжкультурної комунікації” (тему дисертації затверджено вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова, протокол № 6 від 26 грудня 2012 року).

Мета роботи полягає у реконструкції мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- сформулювати теоретичні положення дисертації і представити науково-коректне витлумачення ключових її понять, пов'язаних з теорією номінації;
- розробити комплексну методику реконструкції мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах;
- реконструювати первісний ономазіологічний мотив ключових лексем на позначення риб в англійській, французькій та українській мовах;
- виявити внутрішню мотиваційну основу іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах шляхом розкриття джерел і механізмів їх найменувань у діахронії і синхронії;
- схарактеризувати зовнішню мотиваційну основу іхтіонімів на основі аналізу мовних операцій перенесення найменувань риб на предмети інших лексичних сфер в англійській, французькій та українській мовах;
- ідентифікувати національно-культурний компонент семантики у фразеологічних найменуваннях риб в англійській, французькій та українській мовах.

Об'єктом аналізу є іхтіоніми англійської, французької та української мов.

Предметом дослідження є реконструкція внутрішньої і зовнішньої мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах.

Фактичний матеріал дисертації становлять 2049 найменувань риб з прямим (1716 од.: англ. 638, фр. 630, укр. 448) і переносним (223 од. – лексичні номінації: англ. 112, фр. 50, укр. 61 та 110 од. – фразеологізми з компонентами-іхтіонімами: англ. 26, фр. 34, укр. 50)) значенням.

Джерельною базою дисертації є: Longman Dictionary of Contemporary English [Електронний ресурс]; Online etymology dictionary [Електронний ресурс]; Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (ed. by A. Hornby, 2004); Oxford Dictionaries [Електронний ресурс]; Collins English Dictionary [Електронний ресурс]; A comprehensive etymological dictionary of the English language (ed. by E. Klein, 1966); The Concise New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English (ed. by E. Partridge, 2007); The Oxford Dictionary of Proverbs (ed. by J. Speake, 2015); Merriam-Webster's Geographical Dictionary (ed. by D. Hopkins, 2001); A Dictionary of English and Welsh Surnames (ed. by C. Bardsley, 1901); Proto-Indo-European Etymological Dictionary. A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch [Електронний ресурс]; Пятиязычный словарь названий животных. Рыбы. Латинский-русский-английский-немецкий-французский (под ред. В. Соколова, 1989); АБВУД Lingvo x6 [Електронний ресурс]: електронный словарь. – 4,7 Gb. – АБВУД Software, 2014. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги : Pentium; 512 Mb Ram; Windows 8/8.1, 7, Vista, XP (SP2, 3). – Назва з контейнера; Petit Larousse illustré (réd. par P. Larousse, 1977); Le Petit Robert (réd. par P. Robert, 1976); Dictionnaire étymologique de la langue française (réd. par L. Clédat, 1920) ; Dictionnaire étymologique de la langue française (réd. par A. Brachet, 1870) ; Le dictionnaire des proverbes, dictons et des adages québécois avec les équivalents français et anglais (réd. par P. DesRuisseaux, 2009); Dictionnaire des locutions françaises (réd. par M. Rat, 1957); Le dictionnaire des noms [Електронний ресурс]; Французско-русский фразеологический словарь (под ред. Я. Рецкера, 1963); Словник української мови: в 11-ти т. (за ред. І. Білодіда, 1970–1980); ЕСУМ у 7 томах (гол. ред. О. Мельничук, 1982–2012); Фауна України: в 40 т. (Т. 8: Риби. – Вип. 1; Т. 8: Риби. – Вип. 2. Частина 1; Т. 8 : Риби. – Вип. 4, 1980–1982); Фразеологічний словник української мови (уклад. В. Білоноженко, 1993); Знаки української етнокультури: словник-довідник (В. Жайворонок, 2006); Сучасні українські прізвища (Ю. Редько, 1966); Короткий словник жаргонної лексики української мови (Л. Ставицька, 2003); Етимологічний словник топонімів України (В. Лучик, 2014); “Українські приказки, прислів'я і таке інше” (укл. М. Номис, 2004).

Методи дослідження. Серед методів і прийомів дослідження – *порівняльно-історичний метод* – для інтерпретації реконструйованих етимонів іхтіонімів *fish, poisson, риба* (первісного мотиву) в англійській, французькій та українській мовах, а також для з'ясування змін у їх семантичній структурі на всіх етапах розвитку кожної з мов; *когнітивно-ономасіологічний метод* – для реконструкції джерел і механізмів внутрішньої і зовнішньої мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах; *лінгвокультурологічний аналіз* – для встановлення зв'язків іхтіонімів з іншими групами лексики та розкриття їх національно-культурної символіки; *методика фразеосемантичного аналізу* – для ідентифікації національно-культурної семантики у складі фразеологізмів з компонентами-іхтіонімами; *зіставно-типологічний метод* – для обрання tertium comparationis, зіставної інтерпретації мовного матеріалу та виявлення спільних і відмінних механізмів мотивації іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах; *процедура кількісних підрахунків* – для забезпечення достовірності й об'єктивності здобутих наукових результатів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у роботі *вперше* на підставі етимологічних свідчень поінтерпретовано *реконструйовану* спільну архетипну мотиваційну основу лексем *fish, poisson*, пов'язану з первісними уявленнями про рибу як їжу (іє. *peitos- “харчування, корм, їжа”), та відмінний архетипний мотив номінації *риба*, що асоціювалася у слов'ян з водою як середовищем її існування (іє. *ūr- “вода”); *установлено* 4 універсальні типи внутрішньої мотивації іхтіонімів (пропозиційний, асоціативно-термінальний, модусний, змішаний) і 9 її різновидів (гіперонімічний, еквонімічний та предикатно-аргументний; гештальтний, дифузно-метафоричний та структурно-метафоричний; пропозиційно-асоціативний, пропозиційно-модусний та асоціативно-модусний), що по-різному відображають стереотипні способи (схеми) номінацій риб у кожній із мов: в англійській мові – переважає асоціативно-термінальний тип мотивації, у французькій – відсутня активація таких аргументів, як суб'єкт, темпоратив та об'єкт, в українській – непродуктивною є реалізація гештальтного різновиду через слухові образи); *розкрито* механізм зовнішньої мотивації іхтіонімів, пов'язаний із метафоричним перенесенням іхтіонімів на предмети інших лексичних сфер – набуття іхтіонімами вторинних значень на основі асоціації чи аналогії, у результаті чого *виявлено* 3 спільні предметні сфери (Людина, Артефакти, Тварини) та 1 специфічну сферу – для англійської і української мов (Натурфакти); *скласифіковано* фразеологізми з компонентами-іхтіонімами за їх національно-культурною символікою у 6 спільних груп для трьох мов (Риси характеру людини, Стосунки між людьми, Людина як фізичний та психоментальний феномен, Поведінка людини, Удача та невдача, Емоційний стан людини) та 1 відмінну – для англійської і французької мов (Матеріальний стан людини); *набула подальшого розвитку* теорія когнітивної ономасіології, зокрема у поглибленні положень щодо ролі мотиваційних процесів у актах номінації; *удосконалено* процедуру когнітивно-ономасіологічного методу шляхом залучення прийому внутрішньої реконструкції порівняльно-історичного методу.

Практичне значення одержаних результатів пов'язане з можливістю їхнього застосування у викладанні таких навчальних дисциплін, як “Загальне мовознавство” (розділ “Лексико-семантична система мови”), “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” (розділ “Лексико-семантичні системи мов у порівняльно-історичному та зіставно-типологічному аспектах”), “Лексикологія англійської (французької) мови” (розділ “Етимологічний склад англійської (французької) мови”), “Сучасна українська літературна мова” (розділи “Лексикологія”, “Фразеологія”), спецкурсів із когнітивної лінгвістики, ономасіології, семасіології. Фактичний матеріал дослідження може бути використаний для укладання словників, зокрема словотворчих, етимологічних та тематичного словника назв риб.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертації апробовані на семи міжнародних конференціях: “Проблеми зіставної семантики” (Київ, 2013), “Philology in the III millennium” (Budapest, 2013), “Філологічні науки в умовах сучасних трансформаційних процесів” (Львів, 2014), “Психолінгвістика в сучасному світі” (Переяслав-Хмельницький, 2014), “Сучасна філологія: теорія і практика” (Київ, 2015), “Текст у сучасному лінгвістичному вимірі” (Переяслав-Хмельницький, 2015), “Гуманітарний та інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки

молодих учених” (Одеса, 2015); *одній* Всеукраїнській: “Германістика у ХХІ столітті: когнітивна, соціо- та прагмалінгвістика” (Харків, 2014), а також на звітно-науковій конференції викладачів, аспірантів і докторантів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова “Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету” (Київ, 2014).

Публікації. Теоретичні й практичні результати дисертації викладено у *дванадцяти* публікаціях: у *п’яти* статтях, надрукованих у фахових виданнях України, у *двох* статтях – у періодичних виданнях інших держав, у тезах доповідей *п’яти* наукових конференцій.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (238 найменувань, з яких 58 – іноземними мовами), списку лексикографічних джерел (88 найменувань) та списку джерел ілюстративного матеріалу (52 найменування). Повний обсяг дисертації – 207 сторінок, основний зміст викладено на 168 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету, визначено його завдання, об’єкт і предмет, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, описано методи дослідження, схарактеризовано фактичний матеріал, указано форми апробації і структуру роботи.

Перший розділ “Когнітивно-ономасіологічні засади вивчення процесу, механізмів і результату мотивації найменувань риб у сучасній теорії номінації” присвячено витлумаченню поняття внутрішньої форми слова як основи мотивації, критичному аналізу і синтезу поглядів лінгвістів на визначення мотивації та її типів, уточненню лінгвістичного статусу іхтіонімів, характеристиці когнітивно-ономасіологічного та семасіологічного аспектів мотивації у номінації риб.

Теорія номінації у своєму становленні пройшла два етапи, пов’язані з семасіологічним й ономасіологічним аспектами її розвитку. Перший (В. Виноградов, В. Гак, В. Звегінцев, В. Левицький, Б. Плотников) – передбачав аналіз процесу називання предметів і явищ дійсності від форми до їх значення, розпочатий ще у ХІХ ст. (Н. Paul, К. Reisig та ін.) і активно розроблюваний все ХХ ст. (Е. Азнаурова, Ю. Апресян, Ю. Степанов, В. Телія, Д. Шмельов, К. Baldinger, G. Stern), зосередившись на дослідженні формально-семантичних зв’язків між лексичними одиницями у лінійному ряді та в парадигматичних групах. Другий – ономасіологічний (Н. Арутюнова, Г. Колшанський, Б. Серебренников, Г. Уфімцева, А. Zauner) рухався у напрямі “від речі чи явища – до думки про річ чи явище та позначення їх мовними засобами” і започаткував вивчення особливостей мотиваційних процесів, задіяних в актах номінації. Традиційно у рамках теорії номінації мотивацію визначають як характеристику внутрішньої форми, яка є аспектом семантики мовного знака (Т. Кияк, О. Кубрякова, О. Снітко, М.-J. Béguelin, М. Donald, G. Lessard, М. Levison, L. Lipka, С. Thomas).

Останній напрям змінив погляди дослідників на природу номінації і довів, що способом акту мотивації є не значення, а **внутрішня форма найменування**, яку почали інтерпретувати як основу мотивації (А. Д’яков, В. Манакін, К. Токарев, W. Leopold) і досліджувати з позицій *дериватології* (В. Виноградов, М. Янценецька,

Н. Brekle, М. Dokulil, J. Grzega), *лексикології* (В. Гак, О. Снітко, Н. Dilberman, Н. Parret), *мотивології* (О. Блинова), *етимології* (Вяч. Іванов) та власне *ономасіології* (Б. Серебренников, М. Голев, М. Голянич, С. Шафіков, D. Geeraerts, J. Holeš).

Тривалий час представники *ономасіологічного підходу* (Р. Будагов, М. Голев, О. Кубрякова, О. Снітко, Б. Серебренников, Г. Уфімцева, М. Шанський, А. Kristol, М. Matschi) у вивченні мотивації були зосереджені на поясненні формальних і семантичних взаємовідношень між мотивованим та твірним словом, зовнішньою та внутрішньою формою мовної одиниці, не торкаючись сфер свідомості й мислення. А тому експансія когнітивних здобутків і на теорію номінації (В. Маслова, З. Попова, І. Стернін, W. Croft, С. Fillmore, Р. Gévaudan, R. Jackendoff, G. Lakoff, R. Langacker, В. Rudzka-Ostyn, Е. Rosch) зумовила *когнітивно-ономасіологічний* вектор у дослідженні процесів і механізмів мотивації найменувань явищ навколишньої дійсності, що відображає як словотворчий і семантичний зв'язок між похідним словом та його мотиваційною ознакою, так і актуалізацію певних ментальних структур людської свідомості, які започатковують номінативне відображення предметів та їхніх ознак у мовах.

Орієнтуючись на когнітивно-ономасіологічний аспект вивчення *мотивації* (за О. Селівановою), визначаємо її як наскрізну лінгвопсихоментальну операцію процесу і механізмів творення номінативної одиниці для встановлення семантичних і формальних відношень між мотиваційною ознакою і похідною номінативною одиницею на підставі зв'язків різних компонентів структури знань про позначуване у свідомості носіїв конкретної мови.

На сьогодні виділяють різні *типи мотивації*, в основу яких покладено такі принципи, як розмежування форми і семантики мотиватора і мотивованого слова (О. Блинова), структурна організація процесу словотворення (О. Кубрякова), мовний рівень (В. Гак), семантичні відношення між твірним та похідним словом (О. Земська), зв'язок семантики твірного та похідного слів (В. Горпинич), зв'язок ідеального й матеріального в аналізованому слові (І. Торопцев) тощо. Проте найбільш популярною визнано типологію мотивації (О. Селіванова), розроблену шляхом реконструкції концептуального місця мотиватора у ментально-психонетичному комплексі іменованого об'єкта, що включає такі типи: пропозиційний, асоціативно-термінальний, модусний і змішаний.

Реконструкція мотиваційної основи різних найменувань у когнітивно-ономасіологічному плані дала змогу по-новому подивитися на когнітивні механізми формування номенклатури та термінології, до яких належать і найменування риб, лінгвістичний статус яких, тобто приналежність іхтіонімів до термінів (В. Усачова, О. Бятікова, Р. Дайнос) чи номенів (С. Стройкова, О. Рябко), і досі залишається дискусійним. Це пояснюється тим, що кожна риба має дві назви – народну (у кожній мові свою) та наукову (латинську). Спираючись на визначення поняття номенклатури як сукупності назв (номенів) конкретних об'єктів певної галузі науки (на відміну від термінів, що позначають певні абстрактні поняття і категорії) [УМЕ, с. 415], припускаємо, що *наукові назви* риб, якими послуговуються на міжнародному рівні, є термінами, адже такі позначення не віддзеркалюють їх національну специфіку.

Водночас найменування риб, або іхтіоніми, в англійській, французькій та українській мовах є *народними назвами* – продуктами-утвореннями наївної свідомості носіїв кожної з мов, які в роботі інтерпретовано як *номени*, що у сукупності становлять іхтіологічну *номенклатуру*.

Мотиваційну основу номенклатурних найменувань риб аналізуємо в когнітивно-ономасіологічному (реконструкція внутрішньої мотивації назв) та семасіологічному (реконструкція зовнішньої мотивації) аспектах. Підґрунтям першого є модель творення номінативних одиниць, розроблена О. Селівановою, відповідно до якої творення іхтіонімів здійснювалося від формування уявлення про рибу у свідомості носіїв мови з урахуванням зорових, слухових, дотикових відчуттів до мисленневої обробки сформованого образу (концептуалізації), його розширення до рівня структури знань про позначене, а далі – до формування мотиваційної бази найменування і подальшого вибору мотиваційної ознаки з цієї бази та утворення номінативної одиниці. Вивчення ж іхтіонімів у семасіологічному аспекті передбачає процедуру аналізу закріплення за цими номінативними одиницями вторинних значень – як лексичних, так і фразеологічних.

У другому розділі “**Методологічні принципи реконструкції мотиваційної основи іхтіонімів**” визначено принципи і критерії відбору іхтіонімів для аналізу у трьох мовах, розроблено нову методичну процедуру реконструкції внутрішньої і зовнішньої мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах та аргументовано її ефективність.

Дослідження мотиваційної основи іхтіонімів потребує комплексного підходу, оскільки об’єднання принципів та методів різних наук сприятиме глибшому розкриттю номінативних механізмів мови. Тому вивчення мотивації найменувань риб базується на таких *методологічних принципах*: двовекторності дослідження (уможливорює аналіз іхтіонімів у когнітивно-ономасіологічному та семасіологічному аспектах), експансіонізму (дозволяє залучати дані інших наук), антропоцентризму (враховує людський чинник) та системності (допомагає з’ясувати шляхи поєднання мовної та культурної семантики).

За *tertium comparationis* (основи зіставлення) у роботі обрано поняття **мотиваційної ознаки** – семантичного компонента, який є основою називання мовної одиниці (за М. Голєвим).

Виявлення особливостей мотивації англійських, французьких та українських іхтіонімів здійснювалося у *чотири* етапи за такою методикою.

На *першому* етапі шляхом *суцільної вибірки* з англомовних, франкомовних та україномовних енциклопедичних довідників, тлумачних словників та електронних джерел було укладено реєстр мовних одиниць.

На *другому* етапі застосовано *порівняльно-історичний метод* для з’ясування первісних значень та реконструкції внутрішньої форми ключових лексем *fish*, *poisson*, *риба*, а також для назв риб з непрозорою внутрішньою формою.

На цьому ж етапі виявлено мотиваційні та структурні типи іхтіонімів англійської, французької та української мов на основі *когнітивно-ономасіологічного аналізу*, що передбачає: 1) моделювання структури знань про позначене або її фрагмента; 2) інтерпретацію ономасіологічної структури. Базовим поняттям на цьому етапі є *ментально-психонетичний комплекс* (далі МПК) – модель структури

знань, що ґрунтується на розгляді свідомості як холістичного й синергетичного психофункціонального континууму взаємодії п'яти пізнавальних функцій: відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції та трансценденції – з колективним позасвідомим. У структурі МПК об'єднуються пропозиційний, асоціативно-термінальний та модусний функціональні модулі. На підставі з'ясування інформації про те, з якого саме модуля обрано мотиваційну ознаку, було визначено типи мотивації іхтіонімів в англійській, французькій та українській мові.

На *третьому* етапі було встановлено, яких значень набувають іхтіоніми у результаті вторинної номінації. *Метод лінгвокультурологічного аналізу* допоміг виявити зв'язки іхтіонімів з іншими групами лексики та ідентифікувати їхню культурну символіку.

На *четвертому* етапі було проаналізовано фразеологізми з компонентами-іхтіонімами, де релевантною виявилася *методика фразеосемантичного аналізу*.

Оскільки дослідження спрямоване на зіставлення мотиваційної основи англійських, французьких та українських іхтіонімів, то для виявлення спільних і відмінних ознак у мотивації назв риб було застосовано *зіставний метод*. *Кількісний аналіз* у роботі використано з метою забезпечення достовірності здобутих результатів дослідження.

Рис. 1 Модель реконструкції мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах

У **третьому розділі “Внутрішня мотиваційна основа іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах”** реконструйовано первісне значення ключових лексем на позначення риб у зіставлюваних мовах, виявлено спільні та відмінні внутрішні мотиваційні типи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах.

Внутрішню мотиваційну основу іхтіонімів, у першу чергу, визначаємо через реконструкцію первинного значення ключових лексем *fish*, *poisson*, *риба* в етимологічних джерелах англійської, французької та української мов.

За даними Online Etymology Dictionary [OED] та Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language [CEDEL, vol. 1, p. 594], англійська лексема *fish* походить від пгерм. *fiskaz зі значенням “риба” (пор. з дангл. *fisc*, шв. *fisk*, гот. *fisks*, нім. *Fisch*).

Ю. Покорний виводить пгерм. *fiskaz з іє. основи *peisk- (*pisk-) “риба” [PIEED, p. 796] (співвідноситься з лат. *piscis*, ірл. *iask*, рос. *нескаръ*, болг. *piskal*). За даними словників В. Пфайфера [Pfeifer, version 1.0.166] та Ф. Клуге [Kluge 2002, S. 296], основа *peisk- може бути співвіднесена з іє. *peitos- “харчування, корм, їжа” і таким чином пов’язана з рос. *пища* “їжа”, лит. *piētūs* “обід”, д-ірл. *ith* “зерно”, лат. *pānis* “хліб”, англ. *food* “їжа” та нім. *Futter* “корм”.

Французька лексема *poisson* сягає лат. *piscis*, про що свідчать дані словників Petit Robert [Robert 1976, p. 1337], Petit Larousse [Larousse 1977, p. 796], Dictionnaire étymologique de la langue française [Brachet 1870, p. 417; Clédat 1920, p. 513] та співвідноситься з іт. *pesce*, ісп. *pez* та англ. *fish*. Оскільки лат. *piscis* виводиться з іє. основи *peisk- (*pisk), що зазначено вище, робимо припущення про спільне походження англійської та французької лексем.

Етимологічний словник української мови у 7 томах співвідносить лексему *риба* з рос. *рыба*, бр. *рыба*, слц. *ryba*, полаб. *raibe*, болг. *риба*, схв. *рїба*, слн. *riba* та виводить її з псл. *ryba* [ЕСУМ, т. 5, с. 72], зазначаючи, що походження укр. *риба* остаточно не з’ясоване.

Одна з версій пов’язує лексему *риба* з двн. *ripra*, *ripa* “гусениця, минь” та свн. *rippe*, *ripe* “минь”; реконструкція основи типу *rumba (з суфіксом -ba < *bha) зі значенням чогось пістрявого, рябого, лускового (пор. лит. *rumbas* “рубець, шрам”, лтс. *robs* “вибоїна, щербина”, рос. *рубить*, укр. *рябий*) [ЕСУМ, т. 5, с. 72].

На думку М. Фасмера, лексема *рыба* є табуїстичною і замінила давніше *зьвь*, яке відповідало лит. *zivis* “риба”, гр. *ihdos*, вірм. *jukn*, оскільки рибаки уникали вживати це слово через співзвучність із дієсловом *звати* [Фасмер 1987, т. 3, с. 526].

Проте найбільш вірогідним видається зв’язок з псл. *ryba*, що виводиться з *jryba, яке могло з’явитися внаслідок метатези з *jryba, пов’язаним з іє. *ūr- “вода” (пор. з лит. *jures* та лтс. *jūra* “море”, вірм. *jur* “вода”) [ЕСУМ, т. 5, с. 72].

Проаналізувавши первинну мотивацію ключових лексем *fish*, *poisson* та *риба*, робимо припущення про спільну архетипну природу англійського *fish* та французького *poisson*, яка пов’язана з уявленням про рибу як їжу (іє. *peitos- “харчування, корм, їжа”), та відмінну архетипну суть українського слова *риба*, що асоціювалося у слов’ян з водою як середовищем існування риби (іє. *ūr- “вода”).

Внутрішня мотиваційна основа інших одиниць, що є назвами риб, розкривається у синхронії шляхом когнітивно-ономасіологічного аналізу, за результатами якого встановлено пропозиційний, асоціативно-термінальний, модусний та змішаний типи мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах.

Пропозиційний тип мотивації іхтіонімів ґрунтується на доборі мотиваційної ознаки із фрагмента об'єктивних знань про рибу, вербалізованих у знаках із прямими значеннями, та має три різновиди – гіперонімічний, еквонімічний та предикатно-аргументний.

Гіперонімічний різновид представляє родо-видові відношення, які вважаються універсальною моделлю репрезентації знань (С. Жаботинська, Л. Манерко, В. Телія, В. Berlin). До цього різновиду мотивації належать іхтіоніми, які містять компонент-гіперонім *fish / poisson / риба* або найменування вищого класифікаційного рівня – класу, підкласу, ряду, родини чи роду (до прикладу, ряд *Окунеподібні* має у своєму складі родину *Окуневі*, рід *Окунь* та вид *окунь звичайний*).

Найменування вищих класифікаційних рівнів є результатом первинної номінації, а їх внутрішня форма, зазвичай, непрозора, оскільки втрачено первісний мотив, що слугував першоосновою номінації. Такі назви для уточнення їх мотиваційної основи потребують застосування процедур порівняльно-історичного методу, послуговуючись якими було виявлено спільні для трьох мов: англ. *pike* “щука” (< фр. *piquer* “колоти, проколювати” < нар.-лат. *piccare “колоти, проколювати” [CEDEL, vol. 2, p. 1185; OED]) // фр. *brochet* “щука” (< фр. *broche* “шип, спиця” < лат. *brossus* “гострий” < іє. **bhr̥-* “вістря, гострий кінець” [Brachet, p. 108; Clédat, p. 81; PIEED, p. 108–109]) // укр. *щука* (< псл. *ščuka < іє. **skeu-* “гострий, різати” [ЕСУМ, т. 6, с. 515; PIEED, p. 954]); спільні для англійської та французької мов: англ. *salmon* “лосось” (< дфр. *salmun* < лат. *salmonem* “лосось” (< лат. *salire* “стрибати” < іє. **sal-*(4) “стрибати” [CEDEL, vol. 2, p. 1375; OED; PIEED, p. 899]) // фр. *saumon* “лосось” (< лат. *salmonem* “лосось” < лат. *salire* “стрибати” [Brachet, p. 485; OED]) // пор. укр. *лосось* (< псл. *losos̥* < іє. **laks-*, *laksos “лосось” [ЕСУМ, т. 3, с. 291; PIEED, p. 653]; та відмінні у трьох мовах: англ. *bass* “окунь” (< нгерм. **bars-* “гострий” < іє. **bhar-* “щетина” [CEDEL, vol. 1, p. 150; OED; PIEED, p. 108–109]) // фр. *perche* “окунь” (< лат. *perca* “окунь” < іє. **perk-* “плямистий, строкатий” [Brachet, p. 404; Clédat, p. 488; PIEED, p. 820–821]) // укр. *окунь* (< псл. *okun̥* < псл. *oko* “око” [ЕСУМ, т. 4, с. 177]) архетипи гіперонімічних найменувань риб.

Еквонімічний різновид реалізує відношення між видами (за М. Нікітіним) та спостерігається при перенесенні назви однієї родини на найменування риб іншої родини у результаті аналогії з певною ознакою – розмір, забарвлення, будова тіла (англ. *mackerel shark* (від *mackerel* – скумбрія, *shark* – акула), фр. *requin saumon* (від *requin* – акула, *saumon* – лосось), укр. *тунець макрелевий*).

Предикатно-аргументний різновид пов'язаний із вибором мотиваційних ознак, що корелюють з різноманітними компонентами рівня предикатів та аргументів, рівнів якості, кількості і партитивів.

1. Рівень предикатів і аргументів відображений у предикатно-аргументних структурах – структурах репрезентації знань, що містять предикат та аргументи, які характеризують предмет чи ситуацію (Ch. Fillmore, R. Jackendoff).

Центром предикатно-аргументної структури є предикат, який пов'язує всі інші компоненти інтеріоризованої ситуації (англ. *flyingfishes* (від *fly* – літати), фр. *requin marcheur* (від *marcher* – ходити), укр. *причена* (від *чиплятися*).

Крім предикатів, предикатно-аргументна структура містить аргументи – семантичні аналоги особи чи предмета, які корелюють з предикатом у предикатно-аргументній структурі. Спільними аргументами для англійських, французьких та українських іхтіонімів виявилися: локатив – аргумент на позначення місця проживання чи активності риби (англ. *lake trout* (від *lake* – озеро), фр. *lamproie marine* (від *marine* – морський), укр. *сом каналний*), корелятив – аргумент, що показує відповідність чи не відповідність риби нормі у межах класифікаційної ієрархії (англ. *common carp*, фр. *sagre commun* (від *common*, *commun* – звичайний), укр. *марена звичайна*), інструментив – аргумент зі значенням знаряддя захисту (англ. *prickly shark* (від *prickle* – колючка), фр. *pastenague épineuse* (від *épine* – шип), укр. *скат шипуватий*), Відмінними аргументами в англійській та українській мовах виявилися: суб'єкт – мисленнєвий аналог носія предикативних процесів (англ. *Ackley's skate*, укр. *марена Валецького*), темпоратив – аргумент, що виражає часові характеристики (англ. *night shark* (від *night* – ніч), укр. *юровик* (період початку нересту збігається у часі з днем Юрія), об'єкт – мисленнєвий аналог істоти чи неістоти, на які спрямовано дію (англ. *grass carp* (від *grass* – трава, об'єкт харчування), укр. *ніскозоб*).

2. Рівень якості пов'язаний з позначенням кольору у всіх зіставлюваних мовах, оскільки колір – відносно постійна якість риби, що виконує диференційну функцію. Найчастіше для утворення іхтіонімів номінатори користуються назвами основних кольорів (англ. *blue shark* (від *blue* – синій), фр. *lieu jaune* (від *jaune* – жовтий), укр. *зеленушка*).

3. Рівень кількості відображає параметри розміру риб, при чому розмір може бути диференційною ознакою видів риб як у межах однієї родини, так і безвідносно до інших членів родини (англ. *lesser amberjack* (від *lesser* – менший), фр. *petit sébaste* (від *petit* – малий), укр. *калкан великий*).

4. Рівень партитивів демонструє відношення взаємозалежності між рибою та частиною її тіла (англ. *redeye bass* (від *eye* – око), фр. *denti* (від *dent* – зуб), укр. *зубарик*).

Таблиця 1

Кількісна характеристика предикатно-аргументного різновиду мотивації іхтіонімів

№	Рівні та підрівні	Англ. мова	Фр. мова	Укр. мова	Усього
1.	Рівень предикатів і аргументів	125	108	198	431
1.1.	предикат	19	10	20	49
1.2.	локатив	80	70	146	296
1.3.	корелятив	7	24	11	42
1.4.	суб'єкт	6	-	12	18
1.5.	темпоратив	9	-	4	13
1.6.	інструментив	2	4	4	10
1.7.	об'єкт	2	-	1	3
2.	Партитивний рівень	32	67	35	134
3.	Рівень якості	15	47	32	94
4.	Рівень кількості	7	16	7	30
	Усього	179	238	272	689

Асоціативно-термінальний тип мотивації іхтіонімів утворюється на ґрунті метафоричних зв'язків предметної сфери РИБА з іншими предметними сферами (М. Johnson, G. Lakoff), які у роботі називаємо *донорськими* (О. Селіванова, E. Kittay, B. Rudzka-Ostyn). Виявлено 5 донорських зон, що послужили джерелом метафоризації іхтіонімів: **АРТЕФАКТ**, **ІНША ТВАРИНА**, **ЛЮДИНА**, **НАТУРФАКТ**, **ІРРЕАЛЬНА ІСТОТА**.

Залежно від способу взаємодії донорських зон та реципієнтної зони РИБА виділяємо такі різновиди асоціативно-термінальної мотивації: *гештальтний* (застосовуються знаки інших сфер на підставі подібності зорових, слухових, дотикових образів – гештальтів), *дифузно-метафоричний* (ґрунтується на дифузному поєднанні асоціативних комплексів різних зон на підставі аналогії) та *структурно-метафоричний* (характеризується інтеграцією донорської та реципієнтної зон на підставі одного суміжного компонента).

Найпродуктивнішою для англійських, французьких та українських іхтіонімів є *предметна сфера АРТЕФАКТ*. Спільним є використання зорових гештальтів артефактів у всіх зіставлюваних мовах (англ. *pencil fish* (від *pencil* – олівець), фр. *requins tapis* (від *tapis* – килим), укр. *ремінь-риба*), відмінним є застосування дотикових гештальтів артефактів в англійській та французькій мовах (англ. *silky shark* (від *silk* – шовк), фр. *requins soyeux* (від *soie* – шовк), слухових гештальтів рукотворних предметів (англ. *drum* (від *drum* – барабан) та дифузно-метафоричних найменувань (англ. *telescopefishes* (аналогія руху очей риби з принципом дії телескопа) в англійській мові).

Предметна сфера ІНША ТВАРИНА є донорською для іхтіонімів на основі принципу зооморфізму. Спільним є використання зорових гештальтів інших тварин (англ. *zebrafish*, фр. *poisson-zèbre*, укр. *акула-зебра* – асоціація за кольором) та дифузно-метафоричні найменування (англ. *pupfish* (від *pup* – цуценя, аналогія поведінки особин), фр. *loup* (від *loup* – вовк, нічна активність риби посилюється у фазі повного місяця), укр. *собачкові* (кожна особина охороняє ділянку, на якій живе). Відмінним в англійській та французькій мовах є використання слухових гештальтів тварин (англ. *piggy* (від *pig* – свиня), фр. *poisson-écureuil* (від *écureuil* – білка) на основі схожості звуків, які продукує риба, зі звуками, властивими іншим представникам фауни).

Для іхтіонімів, мотивованих знаками *донорської зони ЛЮДИНА*, спільним є: використання зорових гештальтів людини (англ. *clown triggerfish* (від *clown* – клоун), фр. *crapet arlequin*, укр. *боція клоун* (назви цих риб – натяк на їх різнокольорове забарвлення), дифузно-метафоричні найменування (англ. *pilotfish* (від *pilot* – лоцман), фр. *poisson pilote*, укр. *риба лоцман* (за народним повір'ям, ці риби приводять акул до своїх жертв) та структурно-метафоричні назви (англ. *pygmy shark*, фр. *flétan nain*, укр. *гурамі карликовий*, утворення яких є результатом асоціації малого розміру риби (в порівнянні з іншими представниками виду) з карликом (в порівнянні з людьми звичайного зросту). Відмінним в англійській мові є застосування слухових гештальтів донорської зони ЛЮДИНА (англ. *minstrel* (від *minstrel* – співак).

Наступну групу становлять іхтіоніми, метафоричний мотиватор яких обирається з **донорської зони НАТУРФАКТ**. Спільним є використання зорових гештальтів натурфактів (англ. *lemon shark* та фр. *requin-citron* (асоціація за кольором), укр. *риба-листок* (асоціація за формою)). Відмінним в англійській мові є дифузно-метафоричні (англ. *milk shark* (від *milk* – молоко, – назва утворилася в результаті існування повір'я серед індіанців, за яким споживання м'яса цієї риби покращує утворення молока у матерів-годувальниць) та структурно-метафоричні найменування (англ. *peamouth* (утворено у результаті аналогії малого розміру рота риби з невеликим розміром плодів гороху (від *pea* – горох та *mouth* – рот)). Відмінним в українській мові є застосування дотикових гештальтів натурфактів (укр. *маслюкові* – назва утворилася в результаті асоціації слизької поверхні тіла риби з шапкою гриба маслюка).

Метафорично мотивовані іхтіоніми представлені назвами, мотиваційна ознака яких обрана з **донорської зони ІРРЕАЛЬНА ІСТОТА**. Продуктивними у всіх аналізованих мовах виявилися: гештальтний (англ. *goblin shark*, фр. *blennie sphinx*, укр. *єдинорогові* – зовнішня подібність), дифузно-метафоричний (англ. *dragonfish* та укр. *дракончик* – аналогія хижацької поведінки риби з поведінкою дракона, фр. *saint-pierre* (дослівно – Святий Петро) – риба має плями на боках, що, за легендою, є рештками великого і вказівного пальців апостола Петра) та структурно-метафоричний (англ. *goliath grouper*, фр. *mérou géant*, укр. *зевсові* – риби отримали назви завдяки асоціації їхнього великого розміру з розмірами ірреальних істот) різновиди мотивації іхтіонімів, мотиваційні ознаки яких запозичено з донорської зони ІРРЕАЛЬНА ІСТОТА.

Таблиця 2

Кількісна характеристика асоціативно-термінального типу мотивації іхтіонімів

№	Донорські зони	Англ. мова	Фр. мова	Укр. мова	Усього
1.	АРТЕФАКТ	84	64	26	174
2.	ІНША ТВАРИНА	58	56	31	145
3.	ЛЮДИНА	42	43	17	102
4.	НАТУРФАКТ	45	34	12	91
5.	ІРРЕАЛЬНА ІСТОТА	6	8	4	18
	Усього	235	205	90	530

Модусний тип мотивації іхтіонімів пов'язаний з оцінкою риб номінаторами, що ґрунтується на сприйнятті риб як хижаків чи жертв або за зовнішнім естетичним виглядом (англ. *chimaera*, фр. *coquette*, укр. *акули-ангели*).

Як показав зіставний аналіз, позитивна оцінка значно переважає в англійській (75%) та французькій (90%) мовах, тоді як в українській складає 50% від усіх модусно мотивованих назв. Для вираження позитивної оцінки при найменуванні риб в усіх аналізованих мовах використовуються назви коронованих осіб (англ. *kingfish*, фр. *empéreur*, укр. *оселедецевий король*) та образів ірреального світу (англ. *angelfish*, фр. *poisson-ange*, укр. *акули-ангели*), тоді як застосування назв жінки характерне лише для англійської та французької мови (англ. *damsel fish*, фр. *demoiselle*).

Змішаний тип мотивації характеризується вибором мотиваційних ознак різного статусу. Одна ономасіологічна ознака обирається із предикатно-аргументної частини структури знань про позначене, а інша – з модусу чи асоціативно-термінальної частини. З огляду на це, у складі змішаної мотивації виокремлюємо три різновиди: пропозиційно-асоціативний (84,6%), пропозиційно-модусний (13,1%) та асоціативно-модусний (3,3%).

Спільними різновидами змішаного типу мотивації іхтіонімів є **пропозиційно-асоціативний** (англ. *galapagos batfish*, фр. *bananes de mer*, укр. морський їжак) та **пропозиційно-модусний** (англ. *african angel shark*, фр. *ange de mer africain*, укр. акула-ангел європейська), відмінним в англійській та французькій мовах – **асоціативно-модусний** різновид (англ. *brassy kingfish*, фр. *demoiselle saphir*).

На другому етапі когнітивно-ономасіологічного аналізу було здійснено інтерпретацію структури іхтіонімів, що дозволило встановити **структурні типи** англійських, французьких та українських найменувань риб (деривати – англ. *sucker*, фр. *grondin*, укр. *стрибун*; композити – англ. *lookdown*, фр. *grandgousier*, укр. *трубкарот*; двокомпонентні сполуки – англ. *spinner shark*, фр. *requin marcheur*, укр. *сом зозуля*; багатоконпонентні сполуки – англ. *Florida largemouth bass*, фр. *ange de mer comtin*, укр. *смарида стрілоподібна чорноморська*).

Четвертий розділ “Зовнішня мотиваційна основа іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах” присвячений реконструкції зовнішньої мотиваційної основи іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах, що ґрунтується на перенесенні назв риб на предмети інших лексичних сфер та здатності іхтіонімів бути компонентами фразеологізмів, які мають національно-культурну символіку.

Лексичні номінації риб утворилися у результаті перенесення іхтіонімів на предмети інших лексичних сфер. Такі номінації класифіковано у дві групи: оніми (власні назви) та апелятиви (загальні назви).

Ономасічний аспект назв риб реалізується через перенесення іхтіонімів на антропоніми у результаті асоціації з родом занять людини (фр. *Harenger*, укр. *Оселедченко*) чи її зовнішнім виглядом (англ. *Chubb*) та топоніми (англ. *Sturgeon River*, фр. *la Rivière au Saumon*, укр. *Карасівка* – зазначені річки отримали свою назву внаслідок запозичення найменування найбільш поширених у їх водоймах риб).

Серед аналізованих антропонімів та топонімів (М. Торчинський) розрізняємо: прості оніми (однослівні однокореневі власні назви як безафіксні (англ. *Mackerel*, фр. *Brochet*, укр. *Карась*), так й афіксальні (фр. *Brocheteau*, укр. *Карасенко*), складні оніми (двокореневі власні назви: англ. *Bucktrout*), складені оніми (дво- і багатослівні власні назви: укр. *Мала Карасівка*, фр. *la Rivière aux Brochets*, англ. *Salmon Arm*).

Таблиця 3

Оніми, утворені від назв риб

№	Онім	Англ. мова	Фр. мова	Укр. мова	Усього
1.	Антропонім	6	16	28	50
2.	Топонім	19	9	18	46
	Усього	25	25	46	96

Апелятивну лексику класифіковано у 4 групи. Спільними апелятивами є найменування людини (англ. *minnow* “невелика або незначна особа”, фр. *un gros poisson* “видатна особа”, укр. *велика риба* “заможна людина, поважна особа”), артефактів (англ. *fish tank* “автобус”, фр. *requin* “парусник”, укр. *риба* “сценарій кінофільму”) та тварин (англ. *herring gull* “мартин сріблястий”, фр. *poisson d'argent* “лусківниця звичайна”, укр. *рибка* “лусківниця звичайна”); відмінними: в англійській та українській мовах – найменування натурфактів через іхтіоніми (англ. *fishtail palm* (від *fishtail* – хвіст риби), укр. *рибка* “ячмінь дворядний”).

Таблиця 4

Апелятиви, утворені від назв риб

№	Сфера позначення	Англ. мова	Фр. мова	Укр. мова	Усього
1.	Людина	35	12	10	57
2.	Артефакти	31	12	3	46
3.	Тварини	11	1	1	13
4.	Натурфакти	10	-	1	11
	Усього	87	25	15	127

Установлено, що не всі іхтіоніми можуть позначати предмети інших лексичних сфер (15 назв в англійській мові: *fish, minnow, sprat, shark, chub, trout, herring, hake, eel, mullet, halibut, flounder, mackerel, sardine, pike*; 10 найменувань – у французькій: *poisson, saumon, requin, perche, hareng, thon, merlan, sardine, exocet, morue*; 4 – в українській: *риба, акула, оселедець, тараня*).

При цьому в англійській мові апелятиви, утворені від назв риб, переважають над онімами (78% апелятивів та 22% онімів), натомість в українській мові спостерігаємо – 75% онімів та 25% апелятивів, у французькій мові апелятиви та оніми, мотивовані іхтіонімами, представлені однаковою кількістю.

Специфіка відображення риб в етносвідомості англійців, французів та українців виявляється у **фразеологізмах**, які фіксують звичаї, традиції, ритуали, пов'язані із рибами, культурну інформацію іхтіологічної лексики, тобто інформацію про світ, що закріпилася у символічній формі (О. Березович).

Фразеологізмам з компонентами-іхтіонімами притаманна **антропометричність** – спрямованість на позначення дій, поведінки, стану, властивостей, ознак людини. Аналіз мотиваційної основи фразеологічних номінацій риб ґрунтується на положенні про метафоричну взаємодію сфер РИБА→ЛЮДИНА. Фразеологічні номінації риб за їх образною семантикою було класифіковано у 7 груп: Риса характеру людини, Стосунки між людьми, Людина як фізичний та психоментальний феномен, Поведінка людини, Удача та невдача, Емоційний стан людини, Матеріальний стан людини.

Спільним для зіставляваних мов є позначення риса характеру людини (англ. *slippery as an eel* “хитрий, спритний”, фр. *se retourner comme une anguille* “хитрувати”, укр. *крутитися, як в'юн на сковороді* “спритно або хитруючи”); стосунків між людьми (англ. *fish and guests smell after three days* “гості, що затримуються надовго, набридають господарям”, фр. *faire des yeux de carpe râmée* “кокетувати, пускати бісики”, укр. *як риба з водою* “дружно, мирно, у злагоді”); людини як фізичного та психоментального феномена (англ. *sound as a trout*

“абсолютно здоровий”, фр. *plat comme une limande* “позбавлене звичайних округлостей тіло людини”, укр. *дитиночка, як линочок* “здорова, гарна дитина”); поведінки людини (англ. *drink like a fish* “пити алкоголь надмірно”, фр. *se battre à la perche* “даремно метушитися”, укр. *як карась, у вершу лізти* “поводитися необережно, нерозсудливо”); удачі та невдачі (англ. *a fine kettle of fish* “скрутна ситуація”, фр. *être baptisé d'eau de morue* “бути невдахою”, укр. *спіймати золоту рибку* “стати везучим”); емоційного стану людини (англ. *like a fish out of water* “не в своїй тарілці”, фр. *être comme un poisson hors de l'eau* “почуватися незручно”, укр. *не до жартів риби, коли її під жабри зачепили* “хто-небудь стурбований, засмучений”) засобами назв риб.

Відмінним у французькій та українській мовах виявилось позначення матеріального стану людини за допомогою фразеологізмів із компонентами-іхтіонімами (фр. *vivre d'un hareng* “погано харчуватися”, укр. *битися як риба об лід* “жити в тяжких матеріальних умовах”), при чому в українській мові при утворенні фразеологізмів на позначення матеріального стану відбувається асоціація зі способом життя та поведінкою риби, а у французькій мові – з її дешевою вартістю. Припускаємо, що така відмінність пояснюється різними архетипними образами, покладеними в основу творення ключових лексем на позначення риб.

Таблиця 5

Фразеологічні номінації з компонентом-іхтіонімом

№	Сфера позначення	Англ. мова	Фр. мова	Укр. мова	Усього
1.	Риси характеру людини	4	8	15	27
2.	Стосунки між людьми	8	7	10	25
3.	Людина як фізичний та психоментальний феномен	3	11	5	19
4.	Поведінка людини	8	2	9	19
5.	Удача/невдача	2	2	5	9
6.	Емоційний стан людини	1	2	4	7
7.	Матеріальний стан людини	-	2	2	4
Усього		26	34	50	110

Загальні результати дослідження дають підстави зробити такі **висновки**:

Теоретична концепція дисертації ґрунтується на таких положеннях: 1) у теорії номінації ономасіологічний вектор сприяв визначенню мотивації як характеристики внутрішньої форми слова, що є способом представлення мотиваційної ознаки – основи номінації при утворенні лексичного значення слова; 2) залучення когнітивного аспекту до теорії номінації сприяло поглибленню розуміння мотивації як наскрізної лінгвопсихоментальної операції процесу і механізмів творення номінативної одиниці для реконструкції семантичних і формальних відношень між мотиваційною ознакою і похідною номінативною одиницею на підставі зв'язків різних компонентів структури знань про позначуване у свідомості носіїв конкретної мови; 3) іхтіоніми (назви риб) є номенами, а в сукупності – іхтіологічною номенклатурою, які було проаналізовано у когнітивно-ономасіологічному (реконструкція механізмів творення їх номінативних структур) та семасіологічному (аналіз закріплення за цими структурами значення) аспектах.

Розроблена комплексна методика виявилася ефективною для реконструкції внутрішньої і зовнішньої мотиваційної основи іхтіонімів англійської, французької та української мов.

Інтерпретація реконструйованого в етимологічних словниках первинного значення ключових лексем *fish*, *poisson*, *риба* дала змогу зробити припущення про спільну архетипну основу лексем *fish* та *poisson*, яка пов'язана з уявленням про рибу як їжу, та відмінну архетипну сутність номінації *риба*, що асоціювалася у слов'ян з водою як середовищем її існування.

Іхтіоніми в англійській, французькій та українській мовах класифіковано за 4 спільними внутрішніми мотиваційними типами: *пропозиційним* (ґрунтується на доборі мотиваційної ознаки із фрагмента істинних, об'єктивних знань про риб, вербалізованих у знаках із прямими значеннями), *асоціативно-термінальним* (утворюється на ґрунті метафоричних зв'язків концептуальної сфери РИБА з іншими концептуальними сферами (донорськими)), *модусним* (ґрунтується на оцінці риб номінаторами), *змішаним* (характеризується вибором мотиваційних ознак з різних фрагментів МПК) та за 9 різновидами: *гіперонімічним*, *еквонімічним* та *предикатно-аргументним* пропозиційного типу; *гештальтним*, *дифузно-метафоричним* та *структурно-метафоричним* асоціативно-термінального типу; *пропозиційно-асоціативним*, *пропозиційно-модусним* та *асоціативно-модусним* змішаного типу. Відмінним є спосіб представлення вищеназваних типів та різновидів мотивації у найменуваннях риб досліджуваних мов (в англійській мові – переважає асоціативно-термінальний тип мотивації, у французькій – відсутня активація таких аргументів, як суб'єкт, темпоратив та об'єкт, в українській – непродуктивною є реалізація гештальтного різновиду через слухові образи).

Установлено чотири структурні типи англійських, французьких та українських іхтіонімів (деривати, композити, двокомпонентні сполуки та багатоконпонентні сполуки). Структурні відмінності англійських, французьких та українських іхтіонімів пов'язані з продуктивністю різних типів структур при утворенні найменувань риб у трьох мовах (композитів – в англійській, багатоконпонентних сполук – у французькій, дериватів – в українській).

Лексичні номінації риб, утворені у результаті перенесення іхтіонімів на предмети інших лексичних сфер, класифіковано у дві групи: оніми (власні назви) та апелятиви (загальні назви). Ономастичний аспект назв риб реалізується через перенесення іхтіонімів на антропоніми (власні назви людей) та топоніми (назви географічних об'єктів) у всіх аналізованих мовах та виявляється у наявності різних типів онімів у кожній з мов (прості безафіксні оніми – у французькій та українській мовах, складні оніми – в англійській). Апелятивну лексику класифіковано у 4 групи: 1) Людина; 2) Артефакти; 3) Тварини; 4) Натурфакти. Спільними для трьох мов є найменування людини, артефактів та тварин, відмінним – найменування натурфактів через іхтіоніми в англійській та українській мовах.

Фразеологічні номінації риб за їх національно-культурною символікою і образністю класифіковано у 7 груп: 1) Риси характеру людини; 2) Стосунки між людьми; 3) Людина як фізичний та психоментальний феномен; 4) Поведінка людини; 5) Удача та невдача; 6) Емоційний стан людини; 7) Матеріальний стан людини.

Національно-культурні відмінності фразеологічних найменувань із компонентами-іхтіонімами пов'язані зі специфічними уявленнями, що склалися про риб у свідомості носіїв кожної з мов (в англійській мові – мотив припинення стосунків, відсутність зворотів з іхтіонімами на позначення матеріального стану людини, у французькій – увага до ділових стосунків та психоментального стану людини, в українській – характеристика скромної поведінки людини, мотив удачі та позначення дружніх стосунків між людьми).

Перспективи подальших досліджень полягають у залученні до аналізу інших лексико-семантичних груп на позначення тваринного світу для систематизації мотиваційних моделей та визначення семантичної динаміки найменувань тварин.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Швець Н.В. Предикатно-аргументний різновид мотивації іхтіонімів (на матеріалі англійської та української мов) / Н.В. Швець // Проблеми зіставної семантики : [зб. наук. ст.] / [відп. ред. проф. Корольова А.В.]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2013. – Вип 11. – С. 251–258.

2. Швець Н.В. Принципи і критерії розмежування типів мотивації у сучасній лінгвістиці / Н. В. Швець // Наукові записки. Серія “Філологічні науки” / [відп. ред. проф. Г.В. Самойленко]. – Ніжин : НДУ імені М. Гоголя, 2013. – Кн. 3. – С. 99–102.

3. Швець Н.В. Донорська зона ЛЮДИНА як джерело асоціативно-термінальної мотивації англійських та французьких іхтіонімів / Н. В. Швець // Нова філологія. – [зб. наук. праць] / [гол. ред. Єнікєєва С.М.]. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – №61. – С. 197–201.

4. Швець Н.В. Методологічна база зіставлення мотиваційних основ іхтіонімів англійської, французької та української мов / Н.В. Швець // Психолінгвістика : [зб. наук. праць] / [гол. ред. проф. Калмикова Л.О.]. – Переяслав-Хмельницький : “Видавництво КСВ”, 2014. – Вип 16. – С. 269–279.

5. Швець Н.В. Механізми метафоризації англійських, французьких та українських іхтіонімів / Н. В. Швець // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія “Філологія”. – [зб. наук. праць] / [гол. ред. Ступак І. В.]. – Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2014. – Вип. 10, Т. 2. – С. 115–118.

6. Швець Н.В. Дефініція поняття “мотивація” в сучасній лінгвістиці / Н.В. Швець // Science and Education a New Dimension : Philology I (3). – Budapest, 2013. – Issue 13. – P. 194–197.

7. Швець Н. В. Ассоциативно-терминальная мотивация английских и французских ихтионимов (донорская зона АРТЕФАКТ) / Н.В. Швець // Проблемы межкультурной коммуникации в современном обществе : [сб. науч. трудов] / [отв. ред. Е.А. Журавлева]. – Астана : Изд-во ТОО “KazServicePrint LTD”, 2014. – С. 183–189.

8. Швець Н. В. Метафорична інтеграція концептосфер НАТУРФАКТ→РИБА (на матеріалі англійських іхтіонімів) / Н.В. Швець // Тези доповідей III Всеукраїнської наукової конференції германістів з міжнародною участю “Германістика у ХХІ столітті : когнітивна, соціо- та прагмалінгвістика” (Харків,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 5 квітня 2014 року). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 53–55.

9. Швець Н. В. Ономасіологічний та семасіологічний підходи до вивчення мотивації / Н. В. Швець // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції “Філологічні науки в умовах сучасних трансформаційних процесів” (Львів, наукова філологічна організація “Логос”, 26–27 вересня 2014 року). – Львів : ГО “Наукова філологічна організація “Логос”, 2014. – С. 28–31.

10. Швець Н. В. Методологічні принципи зіставного аналізу мотиваційних основ англійських, французьких та українських іхтіонімів / Н. В. Швець // Тези ІХ Міжнародної науково-практичної конференції “Психолінгвістика в сучасному світі” (Переяслав-Хмельницький, ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди”, 23–24 жовтня 2014 року). – Переяслав-Хмельницький : “Видавництво КСВ”, 2014. – С. 81.

11. Швець Н. В. Універсальність та етноспецифічність вторинних номінацій іхтіоніма *herring* / *hareng* / *оселедець* / Н. В. Швець // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сучасна філологія : теорія і практика” (Київ, 20–21 березня 2015 року). – Херсон : Видавничий дім “Тельветика”, 2015. – С. 108–111.

12. Швець Н. В. Особливості використання іхтіонімів для характеристики людини (на матеріалі англійської та французької мов) / Н. В. Швець // Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених “Гуманітарний та інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих учених” (Одеса, Міжнародний гуманітарний університет, 24 квітня 2015 року). – Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2015. – Частина III. – С. 179–181.

АНОТАЦІЯ

Швець Н.В. Мотиваційна основа іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, МОН України, 2016.

У дисертації запропоновано новий інтегрований підхід до вивчення когнітивно-ономасіологічного та семасіологічного аспектів мотивації іхтіонімів в англійській, французькій та українській мовах; здійснено реконструкцію первісного значення ключових лексем *fish* / *poisson* / *риба*; виявлено спільне і відмінне у чотирьох внутрішніх мотиваційних типах іхтіонімів у зіставлюваних мовах (пропозиційному, асоціативно-термінальному, модусному, змішаному) та їх дев'яти різновидах; встановлено структурні типи найменувань риб в англійській, французькій та українській мовах; реконструйовано механізм перенесення іхтіонімів на предмети інших лексичних сфер; розкрито національно-культурну символіку фразеологізмів з компонентами-іхтіонімами в кожній із мов.

Ключові слова: мотиваційна основа, іхтіоніми, когнітивно-ономасіологічний аспект, внутрішня мотивація, семасіологічний аспект, зовнішня мотивація, реконструкція.

АННОТАЦИЯ

Швец Н. В. Мотивационная основа ихтионимов в английском, французском и украинском языках. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.17 – сравнительно-историческое и типологическое языкознание. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, МОН Украины, 2016.

В диссертации предложен новый интегрированный подход к изучению когнитивно-ономасиологического и семасиологического аспектов мотивации ихтионимов в английском, французском и украинском языках; осуществлена реконструкция первичного значения ключевых лексем *fish* / *poisson* / *риба*; выявлены общие и разные характеристики ихтионимов в четырех внутренних мотивационных типах (пропозитивном, ассоциативно-терминальном, модусном, смешанном) и их девяти разновидностях; установлены структурные типы наименований рыб в английском французском и украинском языках; реконструирован механизм переноса ихтионимов на предметы других лексических сфер; раскрыта национально-культурная символика фразеологических номинаций с компонентами-ихтионимами в каждом из языков.

Теоретическая концепция диссертационного исследования основывается на следующих положениях: 1) в теории номинации ономасиологический вектор способствовал определению мотивации как характеристики внутренней формы слова, которая является способом представления мотивационного признака – основы номинации при образовании лексического значения слова; 2) привлечение когнитивного аспекта в теорию номинации способствовало углублению понимания мотивации как сквозной лингвопсихоментальной операции процесса и механизмов образования номинативной единицы для реконструкции семантических и формальных отношений между мотивационным признаком и производной номинативной единицей на основе связей разных компонентов структуры знаний об обозначаемом, отраженных в сознании носителей конкретного языка; 3) ихтионимы являются номенами, а в совокупности – ихтиологической номенклатурой, которая была проанализирована в когнитивно-ономасиологическом (объяснение способа образования их номинативных структур) и семасиологическом (анализ закрепления за этими структурами определенного значения) аспектах.

Интерпретация реконструированного в этимологических словарях первичного значения ключевых лексем *fish*, *poisson*, *риба* позволила предположить, что архетипная природа английского *fish* и французского *poisson* является общей и связана с представлением о рыбе как о пище. А основой лексемы *риба* в украинском языке стали ассоциации славян, связанные с водой как со средой обитания рыбы.

Ихтионимы в английском, французском и украинском языках классифицированы по четырем внутренним мотивационным типам – пропозитивным (основывается на выборе мотивационного признака из фрагмента объективных знаний о рыбах, вербализированных в знаках с прямыми значениями), ассоциативно-терминальным (образуется при помощи метафорических связей концептуальной сферы РЫБА с другими концептуальными сферами, которые в работе названы донорскими), модусным (основывается на оценке рыб

номинаторами), смешанным (характеризуется выбором мотивационных признаков из разных фрагментов МПК) и их девятью разновидностями – гиперонимической, эквонимической и предикатно-аргументной пропозитивного типа, гештальтной, диффузно-метафорической и структурно-метафорической ассоциативно-терминального типа, пропозитивно-ассоциативной, пропозитивно-модусной и ассоциативно-модусной смешанного типа.

Также были выявлены четыре структурных типа английских, французских и украинских ихтионимов (дериваты, композиты, двухкомпонентные и многокомпонентные сочетания), определены их различия, обусловленные разной производностью этих типов в наименованиях рыб.

Лексические номинации рыб, образованные в результате переноса ихтионимов на предметы других лексических сфер, классифицированы в две группы: онимы и апеллятивы. Апеллятивная лексика разделена на четыре группы: 1) Человек; 2) Артефакты; 3) Животные; 4) Натурфакты.

Фразеологические номинации рыб объединены в семь групп, при этом общим является описание характера человека, отношений между людьми, человека как физического и психоментального феномена, поведения человека, удачи и неудачи, эмоционального состояния человека средствами названий рыб во всех сопоставляемых языках, отличным – обозначения материального состояния человека – во французском и украинском языках.

Ключевые слова: мотивационная основа, ихтионимы, когнитивно-ономасиологический аспект, внутренняя мотивация, семасиологический аспект, внешняя мотивация, реконструкция.

RESUME

Shvets N.V. Motivational basis of ichthyonyms in the English, French and Ukrainian languages. – Manuscript.

Thesis for a Candidate's Degree in Philology, Specialty 10.02.17 – Comparative, Historical and Typological Linguistics. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, 2016.

The thesis suggests a new integrated approach to the study of cognitive onomasiological and semasiological aspects of ichthyonyms motivation in the English, French and Ukrainian languages. The research reconstructs the original motivation of the key lexemes *fish / poisson / риба* and reveals the common and different in four inner motivational types of ichthyonyms in mentioned languages (propositional, associative-terminal, modus-related, mixed) and their nine varieties. Structural types of English, French and Ukrainian fish names have been defined. The mechanism of transfer of fish names onto other lexical domains has been reconstructed. The national and cultural symbols of idioms containing ichthyonyms have been identified in mentioned languages.

Keywords: motivational basis, ichthyonyms, cognitive onomasiological aspect, inner motivation, semasiological aspect, external motivation, reconstruction.